

ПРОЛОГ

ВЕЧЕРЯ З ЕЛАГАБАЛОМ

Смертельно небезпечний господар

Елагабал — сирійський підліток, який був імператором Риму від 218 року до вбивства 222 року, а ще, як відомо, дивакуватим і винахідливим господарем вечірок, що час від часу вдавався мало не до садистських витівок. Стародавні автори стверджують, що його меню було надзвичайно вигадливим. Іноді вся їжа мала певний колір, скажімо, зелений чи синій. В інших випадках до столу подавали делікатеси (як-от копита верблюда чи мозок фламінго), які були екзотичними або відразливими навіть за високими римськими стандартами, а домашніх собак годували гусячою печінкою. Деколи Елагабал задовольняв своє огидне (чи юнацьке) почуття гумору, запрошуючи на вечерю «тематичних» гостей: по вісім лисих або однооких чоловіків, вісім чоловіків із грижею чи вісім товстунів, яких піднімали на глум, коли ті не могли всістися на одному обідньому ложі.

Серед витівок Елагабала під час трапез були подушки-пустушки (перші в західній культурі), які поступово здувалися під гостями, й ті зрештою опинялися на підлозі; підроблені страви з воску або скла, які подавали найменш важливим учасникам вечері, що змушені були весь вечір бурчати животами, дивлячись, як ліпші за них смакують справжню їжу. А ще були ручні леви, леопарди й ведмеді, яких випускали серед гостей, що відсипалися після бурхливої ночі. Для декого з них це була така несподіванка, що вони, прокинувшись, помирили не від нападу звірів, а від переляку. Такою самою смертельно небезпечною була ще одна витівка Елагабала, яка полонила уяву художника

XIX століття Лоуренса Альма-Тадема*. Одного разу він нібито засипав гостей такою кількістю пелюсток квітів, що вони почали задихатися під ними (іл. 1).

Рис. 1. Мармуровий скульптурний портрет Елагабала.

Юний імператор (усього-на-всього підліток, зображений із довгими бакенбардами й лише натяком на вуса) навряд чи схожий на чудовисько, яким він постає в літературних творах про його правління.

Вади цього імператора не обмежуються сумнівною манерою поведінки в ролі господаря. Він був аж такий схильний до екстравагантності, що ніколи не одягав ту саму пару взуття двічі (тут на думку спадає Імельда Маркос, колишня «перша леді» Філіппін, яка нібито ховала в шафах понад три тисячі пар взуття). Крім того, з властивою йому розбещеністю й марнотратством Елагабал засипав літні сади снігом і кригою з гір, а рибу їв лише тоді, коли був за тисячі кілометрів від моря. А ще він знехтував релігійними правилами пристойності, *одружившись* із весталкою, однією з найшанованіших римських жриць,

* Лоуренс Альма-Тадема 1888 року написав картину «Троянди Геліогабала», де зобразив групу учасників бенкету, яких імператор засипав пелюстками троянд.

що мала зберігати цноту під страхом смерті. Знову порушивши релігійні норми, імператор розпочав згубну, хоча й недовговічну революцію, оголосивши головним римським богом «Елаґабала», бога свого рідного міста Емеса (сучасний Хомс у Сирії), замість Юпітера. Звідси й походить ім'я, за яким імператора знають майже повсюди (воно ліпше запам'ятовується порівняно з іменем «Марк Аврелій Антонін», зазначеним в одній із версій його офіційного титулу). Юний імператор не залишив поза увагою й традиційні норми статі та ґендеру. У кількох творах ідеться про те, що він носив жіночий одяг, робив макіяж і навіть зробив спробу хірургічної зміни статі. Тогочасний письменник Кассій Діон, автор величезної вісімдесяти томної історії Риму від його заснування до III століття, стверджував, що імператор «попросив лікарів зробити йому жіночі інтимні органи шляхом розтину». У наш час Елаґабала називають іноді першим трансґендером, який кинув рішучий виклик суворим стереотипам бінарних стосунків. Мабуть, більшість римлян вважало, що він перевертає їхній світ догори дриґом.

Стародавні твори про правління Елаґабала сторінка за сторінкою описують незбагненні дивацтва імператора, його мерзенну жорстокість і капосні витівки, серед яких перше місце іноді посідало принесення дітей у жертву. Ці й інші історії є однією з тем, яким присвячена книга «Імператор Риму». Звідки беруться такі розповіді? Якою мірою були обізнані в них пересічні мешканці Римської імперії? Хто й чому поширював чутки про вечірки Елаґабала? Правдиві ці історії, чи ні, й що вони можуть розповісти нам про римських імператорів або про римлян загалом?

Уявлення про автократію, тоді й тепер

Елаґабал (в альтернативному написанні Геліоґабал) — не таке вже й відоме ім'я, хоча лиходійства, які йому приписують (або, якщо ваша ласка, його відчайдушні спроби вийти за межі римських умовностей), надихнули не лише Лоуренса Альма-Тадему, а й сучасних письменників, активістів та художників, від Едґара По та Ніла Ґеймана до Ансельма Кіфера. Злочини й вибрики Елаґабала значно перевершують лиходійство знаніших (і давніших) лиходіїв Римської імперії, приписане їм, — чи то Нерона, який грав на лірі («на скрипці»), поки Рим горів, чи Доміціана, який розвіював нудьгу, настромлюючи мух на перо, або (з кінця II століття) Коммода, антигероя художнього

фільму «Гладіатор», який заради розваги метав із лука стріли в глядачів Колізею. Страхітливі історії про Елагабала ще гірші. До якої міри серйозно слід їх сприймати?

«Не дуже серйозно» — така поширена відповідь на це запитання. Римський біограф Елагабала, який писав майже за два століття по смерті імператора, виклав більшість моторошних подробиць, описуючи витівки під час вечірок імператора та його харчові вподобання. Але навіть він визнав, що деякі щойно розказані ним історії найімовірніше вигадані, а поширювали їх після вбивства імператора охочі до прихильності його суперника й наступника на троні. Сучасні вчені старанно вивчають усі ці історії. Намагаючись відокремити вигадки від фактів, вони час від часу знаходять крихти інформації, що отримують незалежне підтвердження з інших джерел (скажімо, той факт, що ім'я весталки викарбуване на монетах, виготовлених за часів Елагабала, свідчить якщо не про шлюб, то про певний зв'язок між ними). Проте після всього цього залишаються хіба що дати правління та низка інших важливих фактів. Водночас такі вчені слушно застерігають проти упередженого тлумачення відносно невинних дій. Саме від вашого ставлення до імператора насамперед залежить, як ви сприйматимете вечері зі страв певного кольору — як ганебну самозакохану схильність до розкоші чи (що так само можливо) як найпрекраснішу, найвишуканішу форму високої кухні. Та спершу варто зважити на вік Елагабала. Йому виповнилося лише чотирнадцять років, коли він зійшов на трон, і вісімнадцять — коли його вбили. Подушки-пустушки — цілком можливі, а ось виважена релігійна політика — навряд.

А втім, серйозна історія — це дещо більше, ніж просто факти. Я намагаюся під різними кутами висвітлити римських імператорів, хай би хто вони були — великодушні державні мужі статечного віку чи малолітні тирані, майбутні філософи чи гладіатори-початківці, відомі чи забуті правителі. А ще я прагну знайти відповідь на важливі запитання, скажімо, чому так багато імператорів (як-от Елагабал) загинуло від ножа вбивці чи отруйних грибів. У таких дослідженнях важать давні перебільшення, вигадки й хибні уявлення. Домисли, плітки, наклепи та міські міфи — це ті незмінні засоби, за допомогою яких люди створювали образи своїх правителів, складали про них свою думку, обговорювали сутність влади автократа й окреслювали відмінність між «ними» й «нами».

До прикладу, історії про три тисячі пар черевиків (насправді їх знайшлося чомусь значно менше) — це радше засудження світу не-

мислимих, безглузких привілеїв, аніж спроба засвідчити пристрасть багатой жінки до взуття. Трохи скромніші розповіді про розпещених коргі королеви Єлизавети II, котрі, як відомо, їли собачий корм із масивних срібних мисок, дають нам той гачок, на який можна почепити відчутну в повсякденному житті різницю між «королівським» життям і нашим власним, водночас дозволяючи невинно жартувати про недолуге палацове споживацтво, виставлене на загальний огляд.

Незалежно від походження вигадок, якими рясніють стародавні тексти про правління Елагабала, вони є чи не найціннішим свідченням уявлень римлян про того чи того імператора в його найгіршому втіленні. Такі вигадки й відверті перебільшення — це ніби збільшувальне скло, що викриває і підкреслює все «лихе», начебто властиве «поганому» римському правителеві. Дещо з цього може бути цілком передбачуваним, скажімо, акти жорстокості й приниження (від принесення дітей у жертву до нещасних товстунів, які не могли втиснутися на одне обіднє ложе), а ще надмірна розкіш (собаки Елагабала пожирали смачну гусячу печінку, хоча й не зі срібних мисок). А втім, на перший погляд абсурдні історії про дивацтва імператора свідчать також про дещо інакші, не менш моторошні жахи автократії.

Одним із таких жахів є безмежна влада. Кумедні історії про рішення Елагабала прикрасити літні сади кригою й снігом чи споживати морепродукти лише далеко від моря (або, як розповідає інша історія, жити й працювати вночі, а спати вдень) вказують на дещо більше, ніж його дивакувата й марнотратна схильність потурати своїм бажанням (синдром «людини, яка має все»). Такі історії порушують питання про те, де закінчується всевладдя імператора, адже вони зображували його як правителя, що прагне підкорити своїй волі саму природу, заради власної втіхи порушуючи природний порядок речей (крига влітку?) і змінюючи час, місце та, зрештою, поділ на біологічні статі. Елагабал був не першим, хто викликав такі страхи. За дві з половиною сотні років до того один із критиків Юлія Цезаря (політик і філософ Римської республіки Марк Туллій Цицерон, який добре володів гострим словом) гірко пожартував, що Цезар змусив навіть зорі в небі коритися йому.

А втім, це лише один аспект дистопічного світу Елагабала, який був світом суцільного обману, де правда й брехня часто змішувалися й перепліталися. Ніщо не було таким, яким здавалося. Неймовірна щедрість імператора виявлялася смертельною — його доброта могла в буквальному сенсі вбити (саме таким є прихований зміст феєричної

зливи з пелюсток троянд). Щодо тих, хто належав до найнижчого рівня ієрархії, привабливі страви на їхніх тарілках під час вечері в палаці могли виявитися неїстівним, хоча й майстерно виконаним муляжем. І навпаки, підробки часом перетворювалися на щось справжнє. Біограф Елаґабала стверджує, що коли на сцені зображували перелюб, імператор наполягав, щоб усе було «як у реальному житті». Без сумніву, коли у виставу включали сцени живого сексу, це додавало їй непристойності. Але страхітлива логіка полягала в тому, що Елаґабал перемішав правду й вигадку та створив викривлений світ, де годі зрозуміти, хто (чи що) які ролі виконує. Корумпована автократія — не що інше, як димова завіса й криві дзеркала. Або, як підсумував римський біограф Елаґабала, він жив «фальшивим життям».

«Збільшувальне скло» таких історій допомагає ліпше зрозуміти, які тривоги викликало імператорське правління в Римі. Це було дещо більше, ніж готовність убивати. Влада імператора не мала меж. Вона спотворювала сприйняття реальності й процвітала в лиховісному хаосі.

Історія імператорів

На подальших сторінках я час від часу повертатимуся до Елаґабала, зокрема щоб пояснити, як підліток із Сирії зійшов на імператорський трон (одне з римських пояснень цілком передбачувано полягало в тому, що це сталося внаслідок інтриг його матері й бабусі). Я повертатимуся також до фантазій (дистопічних та інших) довкола давньоримського двору, ретельно вивчивши ще більше історій, які римляни розповідали про своїх імператорів. У центрі моєї уваги буде поява римських правителів у сумнівних жартах, сатиричних пародіях та небилицях на кшталт тих, які часто розповідали про Елаґабала. Ми побачимо навіть, як імператори приходили до підданих уві сні в різних подобах. (Це не завжди був добрий знак. Один тлумач сновидінь II століття застерігав: «Коли хворий бачить уві сні, що він імператор, це віщує йому смерть».)

Та все це — лише частина книги. Нарівні з «уявленнями про імператорів» я досліджуватиму прості питання повсякденного життя римських правителів, гострі кути політики, потреби військової безпеки та буденні, нудні справи управління величезною імперією, які часто затьмарює блиск яскравих історій про жорстокість і розкіш. Я розмір-